

NAGY ZSOLT

A jogi oktatás fejlődése és aktuális kérdései

(PHD ÉRTEKEZÉS TÉZISEI)

Témavezető: **POKOL BÉLA**
tanszékvezető egyetemi tanár

Szegedi Tudományegyetem
Állam- és Jogtudományi Kar
Jogbölcseleti és Jogszociológiai Tanszék

„Amilyenek a jogászok, olyan a jog, s mindkettőt a jogi oktatás alakítja.” (Felix Frankfurter)

I. A kutatási téma előzményeinek és céljainak összefoglalása

A disszertáció célja a jogi oktatás problémáinak vizsgálata, mely kérdés nem lehet független sem az oktatás egészének, sem pedig a jognak, illetve a jogrendszernek a kérdéseitől, azonban egy disszertáció kereteit szükségképpen meghaladná az említett részkérdések teljes és átfogó vizsgálata. Mégis megpróbáltam egy, talán néhol vázlatos, esetenként vulgáris, de mindenképpen nélkülözhetetlen betekintést adni azokba a kérdéskörökbe, melyek körülírása a dolgozat alapján felmerülő problémák megértéséhez, magyarázatához, illetve a körülmények (jogi kultúra, fejlődési trendek) figyelembevételével a kiütkeresési mechanizmusok felvetéséhez elengedhetetlenek.

1. Témaválasztásom elsődleges indokául az a könnyen belátható tény szolgált, hogy a magyar jogtudományi irodalom szűkölködik a jogi oktatás tudományos igényű elemzése tekintetében. Ugyan ez önmagában még semmiféle okot nem adna egy ilyen típusú kutatás elvégzésére (hiszen a jogi életnek annyi és annyi területe van, ami szintén nincs részletesen elemezve, vagy kevéssé feldolgozott), ám ha figyelembe vesszük a tradicionálisan a praktikumtól különállóan intézményesült, kontinentális és tengeren túli jogászképzési szférát, megfigyelhető, hogy az a jogéletre sokkal komolyabb hatást gyakorol(t), vagy gyakorolni próbál, mint erre a tényre a tudományos irodalom mennyiségből következtetni lehetne. S már csupán a néhány rendelkezésre álló, átfogóbb vizsgálatból is szembetűnik a jogi oktatásnak a jogásztársadalomra, a jogra, jogrendszerre kifejtett, már említett erőteljes hatása. (Ilyen elemzésnek tekinthető például a *Pokol Béla* által végzett, a német egyetemi jogtudomány kiemelkedő jelentőségét bemutató tanulmánya, vagy *Bónis György* az európai jogászképzés, és a kontinens jogászságának, ezen keresztül a joggyakorlatnak az összefüggéseit taglaló jogtörténeti vizsgálata. Az Egyesült Államok jogi karainak oktatóiról *Pierre Schlag* pedig a következőket írja: „A tudományként való önmeghatározás ugyanis csak eszközként szolgál annak érdekében, hogy ad1. a jogászképzésben meghatározó szerepet betölteni kívánó „*law school*”-okat az egyetemi világ is „komolyan vegye”; ad2. az amerikai egyetemi jogászság pedig a német jogtudomány pozícióihoz hasonlatosan meghatározó szerepre tegyen szert a joganyag formálásában”. (*Nagy Tamás*) E felvetésből is következik egyrészt a már említett európai (különösen német) jogtudomány, ezzel párhuzamosan a jogi oktatás befolyásának ténye; másrészt, hogy az USA-ban szintén komoly hatásgyakorlásról, vagy legalábbis annak kísérleteiről beszélhetünk, másképpen: a jogi oktatók „belső perspektívából – nevezetesen a jogi gyakorlat perspektívájából” önmagukat a bíró figurájával azonosítják, aminek következtében az amerikai jogi oktatók úgy tesznek, mintha nem tanulmányoznák, hanem teremtenék a jogot. (*Pierre Schlag*) Mindez már önmagában megmutatja, hogy a jogászképzés mennyire nem mellékes; s ez az állítás nemcsak az észak-amerikai régióra igaz, hiszen közismert „*az egyetemek jogát Európa szerte alkalmazó doktorok*” történeti példája, továbbá az a vitathatatlan tény is, hogy a jogi karok jelentik a jogászság számára az elsődleges szocializációs közeget. S a jogirodalmi relatív „szegényesség”, illetve a reális (esetleg feltehető, valószínűsíthető) jelentőség közti kirívó diszkrepancia hívta fel figyelmemet a témára, melyet elhatározásom szerint megkíséreltem minél alaposabban feltérképezni.

2. A tudományos disszertáció nem nélkülözheti azoknak a problémáknak a felvetését, melyekre a megoldást keressük és/vagy találjuk, hiszen „a probléma megfogalmazása gyakran lényegesebb, mint a megoldás”. (*Claire Selltitz – Marie Jahoda – Morton Deutsc – Stuart W. Cock*) Ilyen problémafelvetésnek tekinthető a jogi oktatást a történelem során ért számos

kritika, melyekkel valószínűsíthetően a továbbiakkal is számolni kell. Az egyik leginkább explicit kritikai reflexiónak tekinthető a jogelméleti irodalom immáron klasszikusainak számító *jogi realista mozgalom*, illetve kisebb részben a *progresszivizmus* is. Legújabb hasonló jogelméleti törekvésnek tekinthető a *kritikai jogi tanulmányok mozgalma*. A realisták, a progresszív irányzattal ellentétben, már nemcsak az oktatás társadalomtudományos alapjait követelték, hanem fő célkitűzésükként jelent meg, a jog reformja érdekében a jog, a politika, és a társadalom közti kapcsolatok érzékeltetése is; a jog és a társadalomtudományok integrációja, és (elsősorban az elsőfokú) bírói eljárások közvetlen tapasztalás útján történő ismertetése. A részleges reformok mellett az elméleti realista kritika, az USA-tól távol eső területeken is, ha más formában, de talán napjainkig él, illetve a kritikai jogi tanulmányok, mint a realisták „örökösei” a jogászképzést elsősorban egyfajta burkolt ideológiai, neutrálisnak beállított politikai szocializációnak tekintik, melyből a kiutat a politikai álláspontok explicitté tételében látják. A dolgozatban megpróbáljuk ezeket a jogi oktatást ért „támadásokat”, nemcsak elméleti, hanem empirikus módszerekkel is elemezni, annak helytállóságát, illetve hibáit kimutatni.

Továbbá a problémafelvetés keretei között elemezhetjük azt a néhány, napjainkban kibontakozni látszó folyamatot, ami mindenképpen reformok sorát hozta, hozza, és feltehetően további átalakulások várhatóak. Ilyennek tekinthetők többek között a különféle nemzetközi gazdasági, társadalmi, jogi integrációs, harmonizációs folyamatokból eredő hatások; másodsorban a jog különböző interdiszciplináris felfogások keretei között történő oktatására való törekvések, illetve ennek másik oldala a jogtól idegen praktikus tudás és a jog kapcsolatából eredő kihívások; végül a társadalmi konfliktusok feloldásának jog útján történő módjaiban bekövetkezett, bekövetkező változások és az oktatási orientáció kapcsolata. Nos, az oktatási reform nem feltétlenül jelent valamiféle megújító szellemiséghez kapcsolható változtatást, annak való megfelelést, s persze az is elképzelhető, hogy mindenféle hangzatos szólam ellenére egyáltalán nincs szükség sem szerkezeti, sem módszerbeli átalakulásokra, hiszen a jelenlegi jogi oktatás, akár hazánkban, akár Európában, vagy bárhol a világon tökéletesen betölti funkcióját. Ugyanakkor a képzési rendszeren kívül a bekövetkezett változásokra való reflektálás szükségessége kétségbevonhatatlannak tűnik. Mindezt megpróbáltuk a jogászképzést komplex módon megvilágítani úgy, hogy ezekhez a kérdésekhez tartozó tényeket, összefüggéseket feltárva esetleg választ is tudjunk rájuk adni.

Figyelembe véve az előbbieket a *jogászképzés „fő” problémaköreinek* meghatározásakor mindenképpen a leginkább aktuális szituációra szükséges koncentrálni, s ha a jogi oktatással kapcsolatos tudományos irodalmat tanulmányozzuk, már csupán kvantitatív szempontok alapján is a következő kérdések merülnek fel: Ad1. A tananyag átalakításának, például társadalomtudományosításának felvetése, vagy gyakorlatközpontúvá tétele, az oktatás diszciplinaritása vagy praktikussága, etc., illetve ezzel szemben az ilyen irányú reformok ellenzése, a törekvések negligálása. Ad2. Első pillantásra csupán a jogharmonizációhoz kötődően a jogi oktatásnak ehhez való alkalmazkodása, azonban alaposabb vizsgálatok után inkább beszélhetünk a jogászképzési rendszerek – mintegy a jogi folyamatoktól akár függetlenül is – bizonyos mértékű egymáshoz való közelítéséről, annak mikéntjéről, ami hazánk szempontjából éppen az Európai Unióhoz való csatlakozás függvényében értelmezhető. Ad3. Az előzőhöz kapcsolódva, a jelenlegi képzési rendszerek felosztásának, csoportosításának problematikája. Ad4. A jogi oktatás, a jogi oktatói szféra és a praxis, a gyakorló jogászok kapcsolata, viszonya, s ennek következményei mindkét rétegre, illetve tevékenységükre, mely kérdésbe éppúgy beletartozik a jogi oktatásban már az előzőekben jelzett változások praxisra gyakorolt hatása, mint a gyakorlat fejlődésének (például a multidiszciplinaritás megjelenése) oktatási vonzata. Ad5. A jogi oktatás során átadott ismeretek minőségének kérdése, nevezetesen a jogászi gondolkodásmódra történő szocializációs problémák.

II. Az alkalmazott módszerek

A kutatások elvégzése sohasem nélkülözheti a módszertani problémákra való utalást, ami annál is fontosabb, mivel a vizsgálatok módszere nemcsak hogy befolyásol(hat)ja a végeredményt, de bizonyos esetekben azt akár – más-más módszerek alkalmazásával ellentétes végkövetkeztetéseket produkálva – determinálhatja is. Vagyis nem elégedhetünk meg egy egyszerű, a kutatási téma területére eső, a szakirodalomban található információk ismertetésével, hanem a különböző koncepciók, esetleges prekonceptiók ütköztetése is szükséges.

1. Jelen vizsgálat esetében, ha ragaszkodunk valamely diszciplínához tartozó módszer kizárólagosságához, könnyen beláthatjuk, hogy egyfelől elzárjuk magunkat a megismerés más lehetőségeitől, limitáljuk a megismerhetőség spektrumát, másfelől – s talán ez jelentené a fogósabb problémát – kérdéses lehet, hogy milyen módszertani kereteket, vagy melyik tudományterület módszertanát preferáljuk; ez azért is kérdéses, hiszen itt nem vagy csak nehezen lehetne egyetlen tudományterületet kijelölni, ahová a dolgozat tárgya tartozik. (A kérdéssel foglalkozó irodalom tárgyköreiből csak néhány példát említenék: tételes jogtudományok oktatási módszertana, pedagógiája; oktatáspszichológiai kutatások a jogi fakultásokon; jogtörténeti tárgyú munkák; eszmetörténet; filozófiatörténet; jogfilozófiatörténet és természetesen a jogszociológiai kutatások hatalmas mennyisége.) Mindez a komplexitás visszavezet bennünket a megismerhetőség kérdéséhez: éppen a komplexitás okozza, hogy „a módszertisztaság követelménye egy ilyen jellegű megközelítés mellett nem lehet mértékadó, mivel csupán egy irányba engedné folyni a megismerést” (*Bencze Mátvás*), vagyis leginkább „megfelelőnek”, „produktívnak” a többféle módszer együttes, egymás melletti használata tűnik. Ilyen alapon például konkrét történeti tények exponálásával, lehetővé válik, hogy ne csupán teoretikus spekulációkra, hipotézisekre alapozzuk következtetéseinket, hanem azokat, „biztosabb lábakon állva”, konkrét történeti-társadalmi szituáció leírása, esetleg magyarázata támassza alá. Ugyanakkor a szociológiai, jogszociológiai szemléletmód lehetővé teszi, hogy a konkrét tényeket tágabb összefüggésekben elemezzük, s így megvilágíthatóvá válnak a jogi oktatás alakulásának, jelenlegi helyzetének mélyebb társadalmi összefüggései, a társadalmi és jogásztársadalmi - sokszor egymással is összefüggő – okai, a kulturális és jogi kulturális változók hatásai és a felmerülő problémák esetleges megoldási lehetőségei is. Reményeink szerint az interdiszciplináris diskurzus keretei között alkalmazott metodikák nem fognak egyfajta parttalan eklektikusságba torkolni, sem pedig valamiféle elméleti, módszertan nélküli „vákuumot” okozni, hanem ellenkezőleg, a leginkább „gyümölcsöző” elemzés zálogául szolgálhatnak.

2. Tudatában kell lenni, hogy a tanulmányban exponált elemzés és értékelés nem lehet az *egyetlen igaz* leírás és magyarázat, hiszen ebben az esetben nem számolnánk a „történet hatalmával”, a narráció problémáival, amivel például az USA-ban egy egész jogelméleti irányzat foglalkozik. Elképzelhető ugyanarra a konkrét szituációra más és más történet, ami más és más következtetéseket produkál, és legyen bármennyire alapos is a történeti elemzés, vagy bármennyire körültekintő az értékelés egy ilyen vállalkozás eredménye megkérdőjelezhető marad. Ezért hát „szembesülnünk kell annak tapasztalatával (...), hogy minden történet szükségképpen átfedésekkel, ismétlésekkel, kihagyásokkal és elhallgatásokkal terhes, és nincs onnipotens elbeszélő, aki akár csak az egyes történetek összes cselekményszálát képes lenne a kezében tartani”. (*Nagy Tamás*) Pontosan ennek figyelembevétele okán, a források tanulmányozása során szükséges az implicit, vagy explicit előfeltevéseket a szövegekben található tényekkel, történetekkel, érvelésekkel ütköztetni, sőt,

mi több a különböző források elemzésénél azokat egymással is összevetni, hogy a lehető legnagyobb pontosságra törekedjünk.

3. Ehhez közvetlenül kapcsolódik egy talán „közismert” mind az elméleti, mind az empirikus kutatásokra vonatkozó alapprobléma: A vizsgálat kezdődhet egy jól explikált, markánsnak mondható előfeltevéssel, hipotézissel, és a kutató az elemzése során vagy végig kitart és érvel eredeti álláspontja mellett, de elképzelhető az is, hogy a vizsgálat eredménye maga is egy felvetés, vagy hipotézis. De egy vizsgálat kezdődhet „tárgyközpontú módszerrel” úgy is, hogy csupán annak tárgya, az alapprobléma, a problémafelvetés adott, s a kutató erről próbál minél több információt gyűjteni, következtetéseket levonni, összefüggéseket megállapítani. Ebben az esetben valószínűbb, hogy az elemzés során változnak a koncepciók, az esetlegesen létező implicit feltevések, sőt előfordulhat, hogy az egyik kutatás, mintegy átmegy egy másikba; vagyis „kockázatosabbnak mondható ez az út”. A jogászképzés vizsgálatánál mégis több okból ez utóbbi módszert választottuk. Először is, ha ragaszkodnánk egyfajta előzetes spekulációhoz, kizárhatnánk a vizsgálat tárgyához kapcsolódó olyan jelenségeket (okokat, következményeket, esetleg első látásra mellékkörülményeket), amelyek valójában komoly befolyást gyakorolnak a kutatási problémára. Másodszor, az előzetes feltevés többnyire implikál egy adott diszciplínához tartozó metodikát, s ez ismét – már az előzőekben kifejtettek szerint – behatárolja, túlzottan leszűkíti a vizsgálat kereteit.

4. Végül szót kell ejteni az oktatási intézmények, rendszerek vizsgálatnál fellépő speciálisabb kérdésekre, hiszen a jogászképzés felmérése egyfelől önmagában hordozza az intézményekre vonatkozó megállapításokat, másfelől pedig a jogi oktatás minden területen, és minden esetben része egy tágabb oktatási környezetnek. Ha oktatási rendszerekről beszélünk mindig egyes oktatási intézmények (iskolák) víziója lebeghet előttünk, s ez lényegében helytálló is, noha nem minden intézmény része egyazon rendszernek; mégis e tekintetben egy fontos szabály, elv a segítségünkre van: az ún. „csere közege”. A csere közege annyit jelent, hogy az intézmények egyfajta interdependenciában, egész-rész viszonyban állnak egymással, másképpen: az egyik intézmény képesítést igazoló formális elismerése biztosítja egy másik hasonló intézményben végzett tevékenységgel való egyenértékűséget, vagyis az elvégzett tevékenységek „cserélhetőségét”, helyettesíthetőségét. Tehát amely intézmények részei az oktatási rendszernek, nagyon is hasonló jellemzővel bírnak, még akkor is ha látszólag különböznek egymástól, ráadásul az intézmények egységességét fokozza, hogy ugyanazon a jogi autoritás alá tartoznak, és egyazon jogi struktúrának részei. (*Thomas F. Green*) Az említett elv, már önmagában megmutatja, hogy bizonyos esetekben nem szükséges az adott rendszer minden intézményét vizsgálat alá vonni, hiszen a formális elismerés a vizsgálatok szempontjából releváns tevékenységet bármely más intézményre tekintettel is igazolja. Az előbbihez kapcsolódóan a szerkezet mellett bizonyos, a jogi tudás szempontjából, annak átadásával kapcsolatban relevanciával bíró kérdések tekintetében a kulturális antropológiában használatos módszer, nevezetesen a kultúrát hordozó egység (*culture bearing unit*) is segítségünkre lehet: egyetlen területi egység (város), és a hozzá tartozó intézmény(ek) éppúgy jellemezheti valamely diszciplína oktatásának kultúráját, mint egy másik társadalom hasonló régiójához tartozó intézmény adatai, a róla készült megállapítások. (*Csapó Benő*) Ez természetesen nem jelenti azt, hogy adott rendszerhez tartozó, más földrajzi egységekben talált mutatók kisebb-nagyobb mértékben nem különbözhetnek, de valószínűsíthető, hogy a feltárt összefüggések a rendszer egészét érintik, vagy legalábbis egyetlen intézmény, vagy régió vizsgálatából éppoly releváns információhalmaz kapható, mintha az egész rendszert górcső alá vennénk.

III. A kutatás eredményei

Az mindenképpen kimondható, hogy a vizsgálatok – s ez a vizsgálati módszerek és az elemzés tárgyához kapcsolódó területek sokféleségéből is következik - sokféle, több szálon egymásba kapcsolódó „eredményhalmazhoz” vezettek. Egyrészt a jogi oktatás fejlődésének alapvonalainak elemzése során (1. pont); másfelől a jelenkori oktatás struktúrájának áttekintése alapján (2. pont); továbbá az aktuális kérdések (3. pont), mint a jogi oktatói szféra és a praxis jogászságának kapcsolata, a jogászai gondolkodásmód, és annak átadása; végül a jogásztársadalomban, illetve az oktatási intézményekben bekövetkező változások lehetséges hatásainak (4. pont) értékelése adta meg a disszertáció eredményeinek tekinthető megállapításokat; mindezt kiegészítve a jogi oktatásnak a jogelméletekben megjelenő aspektusaival (5. pont).

1. A kontinentális és az angolszász jogrendszer képzési intézményeit tekintve a kutatások alapján kimutathatóvá vált a „középkori gyökerekben” rejlő különbség: a kontinens jogászképzése elsősorban a hivatalnokállam szakigazgatásának rekrutációját szolgálta, s az oktatás során átadott ismeretek ennek megfelelően idomultak; ezzel szemben az angol oktatás a praxis kezében maradvá - eltekintve a szakismeretek átadásának hosszú időn keresztül hiányától - kifejezetten a gyakorlati tudást tartotta szem előtt. Ehhez köthetően az amerikai oktatás a polgári társadalomban egyértelműen a gazdasági élethez kapcsolódott, s az ehhez adaptálódott jogismeretek átadása vált elsőlegessé; (eltekintve az amerikai jogi oktatás történetében a polgárháború előtti déli államok stratégiáját, ami inkább az államférfiaknak, politikusoknak releváns tudást biztosította).

A történelmi okok áttekintése lehetővé tette, hogy megérthessük, jelenleg miért különbözik mind módszerében, mind a tananyag tartalmában, mind a tudás relevanciájában és szakismereti jellegében e három kultúrkörhöz, illetve jogi kultúrához köthető képzés, illetve a kontinentális jogkörhöz kapcsolva a magyar jogi oktatást, annak történeti elemzése megmutatta, miként, illetve milyen speciálisabb okoknál fogva idomult a hazai oktatás az európai főáramhoz.

2. Napjaink képzési rendszereinek áttekintése, annak klasszifikálása és dinamikájának felvázolása alapján kaptuk az egyik legérdekesebb eredményt: a tradicionálisnak tekinthető, *egy jogi kultúrához*, jogrendszerhez köthető ismeretátadás mellett léteznek *több jogi kultúrán alapuló képzések*, illetve kifejezetten *a jogi kultúrákat egységesen oktató intézmények*; s az elemzések rávilágítottak, hogy a jogi oktatási rendszerek fokozatos közelítése, közeledése, egyfajta kompatibilitási folyamat figyelhető meg, mely mind az átadott tudásban, mind a módszertanban, s végül a formális elismerések ekvivalenciájában is explicitté válik. Bár szükségesnek tartottuk jelezni a folyamatokról alkotott elméleti álláspontok (*instrumentalisták* és *kulturalisták*) különbözőségét, szemben állását is.

3. A jogászképzés aktuális kérdéseinél elsőként *a jogi oktatói szféra* szociológiai aspektusból végzett elemzésére került sor, s ennek eredményeképpen megállapíthatóvá vált, hogy az oktatási intézmények tradíciója a leginkább meghatározó tényező az oktatói szféra és a praxis jogászságának, ismeretanyagának kapcsolatánál; továbbá a komparatív kutatás során kimutathatóvá vált, hogy a hazai oktató gárda esetében a két ideáltípus – a két szféra közti kapcsolat szinte teljes hiánya, illetve az egyik, vagy másik értékeinek teljes érvényesülése – között egy köztes szituáció alakult ki, vagyis nem beszélhetünk sem teljes harmóniáról, sem pedig diszharmóniáról.

A következőkben a jogászai gondolkodásmód, mint a jogászképzés tudásanyagának legfontosabb szegmense, illetve az ismeretek megszerzésének „mélystruktúrája” került elemzésre. A *jogászai gondolkodásmód* ideális definiálásánál elsősorban *Nancy B. Rapoport*,

Catherine Valcke és Pokol Béla álláspontjaira építettünk, s megállapítottuk, hogy a jogász gondolkodásmód meghatározásánál a professzionális jogi kultúra kiemelt relevanciája mellett figyelemmel kell lenni mind a Pokol által hangsúlyozott dogmatikára, fogalmi koherenciára, autonómiára, továbbá a Rapoport által explicált argumentációs kérdésekre. A tudásátadás kérdéseinél rávilágítottunk a jogi oktatásban a különböző diszciplínák, osztályok közti integráció szükségességére, illetve javaslatokat fogalmaztunk meg ennek praktikus megvalósítására. Végül három gyakorlati megjegyzést explicáltunk: a jogi gyakorlatra jogosító formális elismeréshez szükséges számonkérés kérdése, melynél megoldásként egy a mobilitási lehetőségeket megtartó, s a későbbiek során differenciált vizsgarendszert tartanánk elképzelhetőnek; a tudás alkalmazhatóságának problematikái, ahol a diszciplináris és a praktikus tudásátadás közti átmeneti „híd” létrehozását tartjuk szükségesnek; és az európai jogharmonizációból eredő hosszabb távú hatások, ahol az egyetemek szerepének növelése és karakterük specializációja valószínűsíthető.

4. A közeljövő két kihívásának áttekintése során a következő megállapítások váltak relevánssá: a multidiszciplináris praxis megjelenésével napjaink jogásztársadalmának és oktatásának szükségképpen szembe kell néznie, s ebben a kérdéskörben a jogászság autonómiájának védelmét szem előtt tartva a jogi és más professzionális szférák kapcsolatában a kooperatív tevékenységet tartjuk megengedhetőnek. A virtuális oktatás problematikáját tekintve, mely egyszerűen a technikai fejlődés kétségtelen eredménye, a fizikai környezet és a virtualitás egymást kiegészítő funkcionalitását látjuk optimálisnak.

5. Függelékünkben röviden ismertettük a jogi oktatás megjelenését a jogelméletekben: a *Jog és Irodalom Mozgalom*, a *Kritikai Jogi Tanulmányok Mozgalma*, Varga Csaba, Sárándi Imre, Pokol Béla, és Richard Posner munkáit elemeztük. A Kritikai Jogi Tanulmányok politikai kérdésfelvetése feltehetően nem tud adekvát válaszokat adni a jogi problémákra, s az oktatást is a politikai kérdések színterévé tenné, s ez igaz lehet a Jog és Irodalom némely alkategóriájára is, ugyanakkor a Jog és Irodalom nagyon sok hasznosítható, gyümölcsöző elemmel gazdagíthatja a jogi oktatást. Ezzel összefüggésben kiemeltük mind Pokol, mind Posner mozgalmakkal kapcsolatos kritikáit, s rámutattunk Posner interdiszciplinaritásából eredő elméleti paradoxonára is.

6. A kutatások eredményeinél mindig felmerül a kérdés: milyen hasznot remélhetünk a vizsgálatokból, milyen hasznosítási lehetőségek rejlenek benne. A disszertáció elsősorban nem az elméleti, vagy tételes jogi kutatások számára lehet gyümölcsöző, hanem a jogi oktatói szféra másik alapvető tevékenységére: az oktatásra. Véleményünk szerint a különböző folyamatok felismerése lehetővé teszi azok tudatos, előre átgondolt alakítását, befolyásolását, melynek következtében a jogi oktatás *ad hoc* változásaihoz, változtatásaihoz képest adekvátabb válaszleépéseket kaphatunk, és optimálisabb eredményre juthatunk

Az értekezés témaköréből készült publikációk:

I. Tanulmány, cikk:

1. Nagy Zsolt: A klinikai jogi oktatás kérdéseiről
Jogelméleti Szemle. 2001/3. <http://jesz.ajk.elte.hu/>
2. Nagy Zsolt: Vélemények a jogi oktatásról
Jogelméleti Szemle. 2002/1. <http://jesz.ajk.elte.hu/>
3. Nagy Zsolt: A jogi klinikák szerepe a jogászképzésben
Collega. 2002. április. 6. évf. 2. szám. 39-42.
4. Nagy Zsolt: Az angolszász jogi oktatás fejlődésének „önálló” útja az Egyesült Államokban
Jogelméleti Szemle. 2002/3. <http://jesz.ajk.elte.hu/>
5. Nagy Zsolt: Az amerikai jogi oktatás történeti vázlata
Acta Juridica et Politica Publicationes Doctorandorum Juridicorum. Tomus II. Fasciculus 7. 157-176.
6. Nagy Zsolt – Tóth Zoltán: A jogi oktatás helyzete. (Felmérés a jogi oktatást befolyásoló tényezőkről.)
Jogelméleti Szemle. 2002/4. <http://jesz.ajk.elte.hu/>
7. Nagy Zsolt: A magyar jogi oktatás történeti vázlata.
Jogelméleti Szemle. 2003/3. <http://jesz.ajk.elte.hu/>
8. Nagy Zsolt: Hatalom és Igazságszolgáltatás a jogi realizmus tükrében. In: Nagy Zsolt (szerk.): A bírói hatalom kérdései. SZTE ÁJK Jogbölcseleti és Jogszociológiai Tanszék. Szeged. 2003. 72-87.
9. Attila Badó –János Bóka - Zsolt Nagy: Hungarian Lawyers In The Making. Selectional Distorsions after the Democratic Changes in Hungary. Acta Juridica et Politica. Tomus LXIII. Fasciculus I. Szeged. 2003. 3-20.
10. Nagy Zsolt: Hallgatói létszámadatok a jogászképzésben.
Jogelméleti Szemle. 2003/4. <http://jesz.ajk.elte.hu/>
11. Nagy Zsolt: A jogi oktatás fejlődése: múltjának hagyatéka és lehetséges jövője.
Jogelméleti Szemle. 2004/2. <http://jesz.ajk.elte.hu/>
12. Nagy Zsolt: A jogászképzésre vonatkozó modern jogelméletek.
Jogelméleti Szemle. 2004/3. <http://jesz.ajk.elte.hu/>
13. Nagy Zsolt: Korunk jogászképzési rendszerei.
Jogelméleti Szemle. 2005/1. <http://jesz.ajk.elte.hu/>

14. Nagy Zsolt: A jogi oktatás távlatai.
Kontroll. 2005/2. 4. szám. m. a.

15. Attila Badó - Zsolt Nagy: Some Aspects of the Hungarian Legal Education.
Dean's Edition. 2005. University of Toledo. School of Law. Toledo. Ohio. USA m. a.